

סקירת ספרים חדשים

עורכת המדור: אלישבע סדן

Joseph Stiglitz (2003). *Globalization and its discontents*. New York: Norton & Co.. 288 pages.

עד לפני שנים מעטות נהנתה ה"גלובליזציה" מתדמית מצוינת וזוהתה עם קידמה וצמיחה. תדמיתה נסדקה לאחרונה והיא מותקפת כאחראית להרחבת אי השוויון בעולם, להעמקת האבטלה והעוני, להחמרת הרעב ותחלואת האיידס באפריקה, להרס החברה והסביבה ולמשברים פיננסיים. פרצי זעם ומחאה נגד התהליך ונגד הארגונים המקדמים אותו התגבשו לתנועת "אנטי-גלובליזציה" עולמית, שלא ניתן עוד להתעלם ממנה.

ספרו של ג'וזף שטיגליץ מספק לפעילי האנטי-גלובליזציה תחמושת חיה. פרופסור שטיגליץ, חתן פרס נובל לכלכלה לשנת 2001, נפרד מן השלווה האקדמית ומהמודלים המתמטיים בתחום כלכלת המידע, שעל תרומתו לה זכה בפרס היוקרתי, וצלל למעמקי הפוליטיקה, כשקיבל לפני עשור את הזמנת נשיא ארצות-הברית ביל קלינטון להתמנות ליושב-ראש מועצת היועצים הכלכליים של הנשיא. מן הפוליטיקה הלאומית קפץ קפיצת ראש לפוליטיקה העולמית, כשהתמנה ב-1997 לכלכלן הראשי ולסגן נשיא הבנק העולמי, תפקיד שפרש ממנו אחרי שלוש שנים. בשנים ההן ביקר בעשרות מדינות, ושוחח עם אלפי אנשים, ביניהם שרי אוצר, נגידי בנקים מרכזיים, אנשי אקדמיה, בנקאים, אנשי עסקים, פעילים בתנועות חברתיות, אנשי גרילה איסלאמיים וחקלאים הרריים בנפאל ובפיליפינים. חוויות אלה הולידו ספר, שהוא עדות אישית, אירונית ועוקצנית.

שטיגליץ מנסה לתת תשובה לשאלה מתבקשת: מדוע מותקפת הגלובליזציה, חרף תרומתה לצמיחה כלכלית, לשיפור חייהם של מיליוני אנשים באסיה, ולהעלאת תוחלת החיים במדינות רבות. מדוע יצא הזעם נגד תאגידיים כמו נייקי, אשר בהעסיקים עובדים בשכר נמוך בעולם השלישי מצילים מאות אלפי בני אדם מרעב. מה ליכד חברי איגודים מקצועיים, חברי ארגונים לא-ממשלתיים, ארגונים ירוקים ופעילי זכויות אדם מכל העולם להפגנת ענק נגד כינוס ארגון הסחר העולמי (WTO) בסיאטל בדצמבר 1999, ולהפגנות דומות מול כל כינוס של הארגונים הבין-לאומיים והמדינות

העשירות בפראג, בטריאסט, בגוטנבורג, בגנואה, בכרצלונה ובמקומות אחרים סביב הגלובוס. ממתי יש להמוני צעירים מערביים מה לומר לא רק על תנאי התעסוקה והשכר של עובדות במפעלי נייקי וגאפ בפיליפינים, באינדונזיה ובסין, אלא גם על נושאים טכניים, כמו יבוא בננות לאירופה, זכויות קניין רוחני והנדסה גנטית של זרעים.

התשובה היא, שלצד הישגיה הנחילה הגלובליזציה אכזבות מרות: העוני בעולם גדל, חלוקת ההכנסות העולמית נעשתה פחות שוויונית מאי־פעם, הרעב והתחלואה באפריקה נמשכים, והאימים על הסביבה ועל הרווחה האנושית גדלים. 2.8 מיליארדי בני אדם בעולם חיים בעוני (מרוויחים פחות מ־2 דולר ליום). 46 אחוזים מתושבי אפריקה שמדרום לסהרה חיים בעוני מוחלט (מרוויחים פחות מדולר אחד ליום), וכך גם 16 אחוזים מתושבי אמריקה הלטינית ו־15 אחוזים מתושבי ברית־המועצות לשעבר. בעשור האחרון נפגעו 100 מדינות בעולם ממשברים פיננסיים, שגרמו משבר כלכלי עמוק ומתמשך בארגנטינה, כאוס כלכלי וחברתי ברוסיה, וסבל קשה באפריקה. במקום לסייע למדינות העניות להיחלץ מרעב, ארגון הסחר העולמי מתגייס להגן על זכויות קניין רוחני בשירות האינטרסים הכלכליים של חברות תרופות אמריקניות ואירופיות, ולמנוע מחברות הודיות וברזיליות לייצר בזול תרופות שיכולות להציל ממוות מיליוני בני אדם באפריקה ובאסיה.

שטיגליץ מתחיל את מסעו עם הקורא במוטו: "חלומנו הוא עולם ללא עוני", החקוק באולם הכניסה לבניין הבנק העולמי ברחוב 19 בושינגטון, מטפס עמו לקומה ה־13 כדי להתבונן בפסל המתאר ילד מוליך זקן עיוור, לציון הדברת מחלת עיוורון הנהר, שגבתה קורבנות רבים באפריקה. משם הוא משקיף אל בניין קרן המטבע הבינלאומית הניצב ממול. ממקדש הכוח והעושר משגרים בירווקרטים חסרי פנים מדיניות כלכלית, כמו נשק מופעל מרחוק, כמו פצצה שמטיל מגובה 50 אלף רגל טייס שאינו רואה את הקורבנות. הוא מאשים את קרן המטבע באימוץ תיאוריות כלכליות פגומות, דוגמטיות מחשבתית, בחוסר שקיפות ובחוסר אחריות וטוען, שאת שיקוליה מנחים "אידיאולוגיה ומדע רע". אידיאולוגיה ושיקולים פוליטיים מילאו תפקיד מרכזי בהחלטות שחרצו את גורלם של מיליוני בני אדם. שטיגליץ טוען, שרק לעתים נדירות הונחה על שולחן הדיונים של הבנק העולמי תחזית של השלכות המדיניות על העוני והוצגו חלופות. קרן המטבע נהגה לרשום תרופה אחידה. היא דבקה במדיניותה למרות התוצאות העלובות שהניבה, ואכפה אותה בברוטליות על מדינות עניות ועל מדינות שנקלעו למשבר, ובכך דחפה אותן למשבר עמוק יותר, לרעב ולמהומות. הקרן קידמה אינטרסים של תאגידים רב־לאומיים ושל מדינות עשירות על חשבון מדינות עניות. היא ניהלה מדיניות צבועה: דרשה ממדינות עניות לפתוח את השווקים שלהן לתחרות גלובלית, אבל גם הקרן וגם ארגון הסחר העולמי העלימו עין כאשר נקטו

מדינות עשירות, ובמיוחד ארצות־הברית, מדיניות פרוטקציוניסטית והגנו על היצרנים המקומיים באמצעות סובסידיות ענק לחקלאים ומכסי מגן בשיעורים עצומים על יבוא טקסטיל, פלדה, אלומיניום ומוצרים נוספים ממדינות מתפתחות.

שטיגליץ מתוחכם מדי מכדי להאשים את ראשי קרן המטבע והבנק העולמי בקונספירציה. הוא יודע שהאמת מעודנת וחמקמקה. היא עשויה להסתתר בטון דיבור, בפתק תזכורת, בדיון מאחורי דלתות סגורות. אבל הוא מתווה את קו השבר ומסמן את הרגע שבו התרחשו המהפכה האידיאולוגית והשינוי הדרמטי במדיניות, בראשית שנות ה־80. אז פרשו מתפקידיהם נשיא הבנק העולמי רוברט מקנמארה ויועצו הוליס צ'נרי, שהקדישו את מרצם לצמצום המצוקה ולפיתוח כלכלי במדינות עניות, ואת מקומם תפסו ויליאם קלאוסן והיועצת שלו אן קרוגר, שתמכו בכלכלת שוק חופשי ובצמצום תפקיד הממשלה בו. בעקבות קרן המטבע החליף גם הבנק העולמי את סדר היום ואת מקומה של הגישה הקיינסיאנית תפסה מנטרת השוק החופשי, והוא החל להתנות מתן הלוואות פיתוח למדיניות עניות באימוץ המדיניות המאקרו־כלכלית שהכתיבה הקרן. מדיניות זו מכונה "קונצנזוס וושינגטון" והיא מושתתת על הסכמה בין קרן המטבע, הבנק העולמי ומשרד האוצר של ארצות־הברית בשאלה מהי המדיניות "הנכונה". חלק מן הרעיונות גובשו בשנות ה־80 כמענה לגירעונות התקציביים העצומים ולא־נפלציה הדוהרת במדינות דרום אמריקה. רעיונות אלה נהפכו בהמשך לעיקרי אמונה. כלכלני הקרן היו למיסיונרים, שהטיפו למדינות מתפתחות לפתוח את שעריהן לתחרות גלובלית בטרם הוקמה בהן תשתית מתאימה, וחשפו אותן לאבטלה, להרס ענפי משק, להרס הבנקאות המקומית, למחסור במזון ובדלק, ולהידרדרות רמת החינוך והבריאות.

קריסת הגוש הקומוניסטי יצרה הזדמנות ללמד את המדינות הסוציאליסטיות לשעבר פרק בכלכלת שוק. "המורים" הרביצו בסטודנטים את תורת השווקים הפתוחים לתחרות, אך הגנו על המשקים החזקים שלהם מפני תחרות. המדינות שהצטיינו באימוץ המדיניות, כמו ארגנטינה ורוסיה, שילמו מחיר כבד. ה"סרבניות", כמו סין, דרום קוריאה ומאלזיה, צמחו מהר. אבל התבונה הכלכלית של ההנהגה הפוליטית לא הצילה מדינה ענייה כמו אתיופיה, שנאלצה להיכנע לתכתיבי קרן המטבע, ולהשתמש בכספי הלוואות ותרומות לצמצום הגירעון התקציבי ולהחזר חובות, במקום לפתיחת בתי־ספר ומרפאות.

המרשם של קרן המטבע היה טיפול בהלם. היא דרשה מרוסיה מעבר מהיר לכלכלת שוק והפרטה מהירה בטרם נבנתה תשתית כלכלית הולמת. התוצאות היו קפיטליזם של מקורבים, השתלטות ארגונית פשע על תאגידים ממשלתיים, וצמיחת אוליגרכיה שחבריה הפכו להיות מיליארדרים תוך חודשים ספורים. הקרן הטיפה לליברליזציה של שוקי הון וזרימה חופשית של הון בטרם נבנתה תשתית של רגולציה

ומוסדות פיננסיים, וגרמה לזרימת "כסף חם" ספקולטיבי למדינה ולאִינפלציה. לריסון האינפלציה שהיא עצמה גרמה רשמה הקרן תרופה בדוקה: העלאת דרמטית של שערי ריבית, שגרמו לבריחת כסף מהשקעה ריאלית יוצרת תעסוקה להשקעה פיננסית, לפשיטות רגל, לאבטלה ולכאוס כלכלי וחברתי.

מה קרה למשקיעים הזרים שהזרימו כסף ספקולטיבי כאשר קרס המשק הרוסי? קרן המטבע הזרימה הלוואות כדי לחלצם. הזרים קיבלו את כספם והבריחו אותו מיד לחשבונות בנק בשווייץ ובאיים הקריביים, והותירו את רוסיה עם חוב מעיק. כסף לשיפוי מלווים זרים נמצא חיש קל, אך לא כסף למימון חינוך ובריאות בעולם השלישי. בנקים מערביים הרוויחו מליברליזציה של שוקי ההון באסיה ובדרום אמריקה, אך המדינות נפגעו מ"כסף חם" שהרס את מערכת הבנקאות שלהן ואת הכלכלה שלהן.

שטיגליץ סוקר את תפקודה של קרן המטבע במהלך המשברים הפיננסיים שהתחוללו בעולם בעשור האחרון, ובמיוחד במהלך המשבר הגדול שהחל ביולי 1997 בהתמוטטות הבאט התאילנדי, התגלגל מאסיה לאמריקה הלטינית, ולבסוף איים לשטוף את כל העולם. בראשיתו לחצו ראשי הקרן להאיץ את הליברליזציה של שוק ההון באסיה. שרי האוצר האסיאניים התנגדו בטענה שהליברליזציה ו"הכסף החם" הם מקור בעיותיהם, אך נכנעו ללחצי קרן המטבע. היחיד שהיה אמיץ דיו לעמוד בפני זעם הקרן היה ראש ממשלת מאלזיה מהאטיר מוחמד, ששמר על שער ריבית נמוך ועצר יבוא כסף ספקולטיבי. המשבר במאלזיה אכן היה שטחי וקצר.

שטיגליץ שולח חיץ מושחו אל לב התיאוריה הגורסת ש"גל גדול ירים את כל הספינות" והטבות מס לעשירים יביאו לצמיחה ויחלחלו אל העניים. הוא מלגלג על האמונה הדתית באידיאולוגיית השוק החופשי, שלמרביית האירוניה הגיעה לשיא פריחתה דווקא בשנים שבהן פותחו תיאוריות כלכליות מתקדמות, המנסחות את התנאים שבהם משפט "היד הנעלמה" תקף, ביניהם הדרישה למידע מושלם ולשווקים משוכללים. תנאים אלה כמעט לעולם אינם מתקיימים, במיוחד במדינות מתפתחות. בהעדרם, שוק חופשי לא יתפקד בצורה אופטימלית, והתערבות הממשלה במשק לא רק שלא תצמצם אי שוויון ותקדם צדק, אלא גם לא תשפר את התפקוד הכלכלי של השוק.

בזמן כתיבת הספר פרצה בארצות־הברית שערוריית הדוחות הכספיים המזויפים של אָנרון, מְריל־לינץ, ארתור אנדרסן ואחרים. השלטונות האמריקניים הזדרזו להחמיר חקיקת רגולציה, שהרי הדה־רגולציה שהם מטיפים לה נועדה לאחרים.

המסקנה של שטיגליץ היא, שהדרך שבה מתנהלת הגלובליזציה היום אינה מטיבה עם רבים מעניי העולם, אינה משרתת את איכות הסביבה ואינה מחזקת את יציבות הכלכלה העולמית. אולם, המחשבה שאפשר או רצוי להיפרד ממנה היא

שגויה. הגלובליזציה יצרה הזדמנויות סחר, חשפה ידע וטכנולוגיות, תרמה לצמיחה כלכלית, להעלאת רמת החיים ולשיפור הבריאות במדינות רבות, במיוחד במזרח אסיה. ההתנגדות שפרצה במקומות רבים בעולם אינה לגלובליזציה כשהיא לעצמה, אלא לדוקטרינת "קונצנזוס ושינגטון" שהארגונים הבינלאומיים התעקשו לאכוף על מדינות עניות ומדינות שנקלעו למשבר, גם כאשר מדינות זו היתה עבורן הרת אסון. מסקנתו היא, שיש לערוך רפורמות בקרן המטבע הבינלאומית, בבנק העולמי, בארגון הסחר העולמי ובמערכת הפיננסית העולמית, ובעיקר לשנות את הלך הרוחות, ולעצב גלובליזציה "עם פני אנוש". היום דרושה גלובליזציה יותר הוגנת, יותר אפקטיבית בהעלאת רמת החיים של העניים, שתבטיח צמיחה בת-קיימא, שוויונית ודמוקרטית.

מוריה אבנימלך

החוג לכלכלה, המסלול האקדמי,

המכללה למינהל

אפרים דוידי (עורך) (2003). אנטיגלובליזציה: ביקורת הקפיטליזם העכשווי. תל-אביב: רסלינג, 2003. 118 עמודים.

בעידן שבו מושג הגלובליזציה תופס מקום כה מרכזי בשיח האקדמי הציבורי העוסק בגורמים המשפיעים על המדיניות הכלכלית והחברתית בישראל ובארצות אחרות, כל פרסום העשוי לתרום לחשיפה ולהבנה של היבטיה השונים והשפעותיה של תופעת הגלובליזציה ראוי לברכה.

עד עתה פורסמו בארץ עבודות מעטות בלבד העוסקות בנושא זה. משום כך ספר זה הוא בעל חשיבות רבה. ייחודו, ובמידה רבה אף מגבלתו העיקרית, היא שהוא בוחן את תופעת הגלובליזציה מנקודת ראות ביקורתית ביותר המונחית על-פי תפיסת עולם מרקסיסטית השוללת לחלוטין את המשנה הכלכלית והחברתית הקפיטליסטית שהגלובליזציה היא אחד מביטוייה העיקריים. הקורא המבקש להכיר טיעונים כלכליים וחברתיים בזכות הגלובליזציה ולא רק בגנותה, ולו רק לצורך קבלת תמונה מאוזנת יותר על התופעה, יצטרך לפנות אפוא לפרסומים אחרים. לעומת זאת, הקוראים, ובמיוחד הבוגרים שבהם (וכותב סקירה זו בכללם), שסברו, שהשיח המרקסיסטי ומושגים כמו סוציאליזם, תכנון מרכזי, מאבק מעמדי והסתירות הפנימיות של הקפיטליזם שהרבו לעסוק בהם בעבר, נדחקו לשוליים הקיצוניים ביותר, או אף שקעו למצולות לבלי שוב, עשויים להיווכח לאחר קריאת ספר זה שהם עדיין קיימים והידיעות על מותם היו מוקדמות מדי. יתרה מזו, ספר זה אף מכיר בכך שהרלוונטיות של מושגים אלה עוד תגבר בעתיד.

הספר כולל הקדמה של עורך הספר אפרים דוידי, ושישה מאמרים (שתורגמו לעברית בידי העורך ומרים קראוס) של אנשי אקדמיה והוגים (רובם מארצות-הברית)

הבוחנים היבטים שונים של תופעת הגלובליזציה, ומאמר על ישראל והגלובליזציה משל העורך.

תפיסת הגלובליזציה, המשותפת במידה רבה לכל כותבי המאמרים, היא, שלתופעה זו יש מספר סימנים עיקריים, שהמרכזי שבהם הוא ריכוז של ההון הבינלאומי בידי מספר חברות רב־לאומיות הממוקמות במספר קטן של מדינות ובעיקר ארצות־הברית, יפן ומדינות באירופה המערבית. חברות אלה, הנשלטות בידי בעלי הון מעטים, נוקטות פעולות שונות המיועדות להגביר את רווחיהן. פעולות אלה כוללות, בין השאר, יצירת כוח עבודה זול והעברת מפעלים לארצות ולאזורים שבהם עלות העבודה היא נמוכה.

לתהליך הגלובליזציה יש שלוש תוצאות שליליות עיקריות: גרימת נזקים קשים לסביבה, פגיעה קשה בזכויות העובדים, בשכרם ובתנאי עבודתם, והתהוות פערים גדולים בין המדינות המפותחות ובין המדינות המתפתחות.

בהקדמה הקצרה מציג עורך הספר את אחד המסרים העיקריים שהוא מבקש להעביר לקורא באמצעות הספר: "אין קפיטליזם ללא ג'ונגל וללא שוק עבדים והגלובליזציה היא ביטוי לכך". הגלובליזציה היא אפוא תופעה שלילית המשקפת אינטרסים של קבוצות בעלי הון והיא נטולה תוכן אנושי כל שהוא. לפיכך בניית חברה הדואגת לצרכים של חבריה מחייבת להמיר את ההסדרים הקפיטליסטיים בהסדרים הבנויים על המשנה הסוציאליסטית.

המאמר הראשון בספר, "משפחות אומללות: קפיטליזם גלובלי בעולם של מדינות לאום", הוא פרי עטה של אלן מייקסינס ווד, שהיא פרופסור למדע המדינה באוניברסיטת יורק שבקנדה. מאמר זה עוסק באחת השאלות המרכזיות המעסיקות את חוקרי הגלובליזציה: האם הכלכלה העולמית הנשלטת בידי חברות רב־לאומיות, שוחקת את הכלכלות הלאומיות, או במילים אחרות, האם בעידן הגלובליזציה עדיין יש מקום לכלכלות לאומיות ולמדיניות כלכלית עצמאית?

דעתה של ווד, הנוגדת את דעותיהם של הוגים אחרים, היא שלא ניתן להבין את הכלכלה הגלובלית ללא התייחסות למרכיבים הלאומיים שלה, ושתהליכים כלכליים גלובליים מושתתים על יחסים בין כלכלות לאומיות למדינות. למדינות ספציפיות ולא־ינטרסים של בעלי ההון בתוכן יש אפוא השפעה על המדיניות הכלכלית הלאומית המשפיעה על תהליכי הגלובליזציה ברמה הבינלאומית. אחת השאלות החשובות בהקשר זה, שלא נדונה במאמר, היא: מה מידת ההשפעה של תהליכי הגלובליזציה על המדיניות החברתית הספציפית הננקטת במדינות שונות, האם מדינות עשויות לעצב מדיניות חברתית עצמאית העונה על הצרכים הספציפיים של אוכלוסייתן, או שמא השפעת התנאים הכלכליים הבינלאומיים והאינטרסים של בעלי ההון מצמצמים או אף מונעים אפשרות זו? כאמור, המאמר אינו מספק מענה לשאלה זו.

המאמר "להבין את מדיניות הגלובליזציה לאחר הפגנת סיאטל" שכתב ויליאם טאב, רואה בגלובליזציה ביטוי מובהק לשליטה הגלובלית של ההון ומוסדות השלטון הכפופים לו. המשטר המכונה "דמוקרטיה ליברלית" נשלט למעשה בידי בעלי ההון ומשרת את צורכיהם. המאמר בוחן בפירוט רב את השלכותיה השליליות של הגלובליזציה על ציבור העובדים המתבטאות בהחלשת האיגודים המקצועיים, בפגיעה באיכות חייו של האדם העובד, בצמצום ממדי השירות הציבורי ובתמרון של קבוצות עובדים זו כנגד זו.

טאב גורס, שההפגנות נגד ועידת הסחר העולמית בסיאטל היו מוצלחות ונתנו ביטוי למודעות ההולכת וגוברת של ציבורים שונים ובתוכם העובדים להשלכותיה השליליות של הגלובליזציה ולנכונותם להיאבק נגדה. הוא אף גורס, שבמדינות שבהן הגנו העובדים על זכויותיהם ועל כוח המיקוח שלהם, הם הצליחו לשמור על רמת שכר גבוהה יותר מאשר במדינות שבהן נפגעו זכויות העובדים וכוחם.

האם הצלחת ההפגנות בסיאטל מאפשרת לטאב להיות אופטימי באשר לאפשרות לבלום את הגלובליזציה ולעצור את השפעותיה השליליות? תשובתו לשאלה זו משתקפת במשפט האחרון של המאמר, שבו הוא מצטט את אחד ממנהיגי קבוצות המחאה שהפגינו בסיאטל: "חברים וידידים, הבקענו את השער הראשון במחצית הראשונה, אבל המשחק טרם נגמר".

המאמר "לאחר סיאטל: חשיבה אסטרטגית על בניית תנועה", פרי עטו של מרטין הארט לנדסברג, מרצה לכלכלה במכללה בפורטלנד, אורגון, משקף אף הוא ראייה אופטימית זהירה באשר לאפשרות שינוי הסדר הכלכלי והחברתי הקיים. הפגנות המחאה בסיאטל אכן הצליחו, אך הן רק בבחינת צעד ראשון במסע ארוך שיש להתמיד בו. הצלחת המאבק מותנית לדעתו בהצגת מטרה ברורה המדגישה את שלילת הסדר החברתי הקיים וחתימה על עיצוב סדר חברתי חדש שבו יתפסו מקום מרכזי הקניין החברתי (במקום הקניין הפרטי) והמגזר הציבורי (במקום הפרטה). השגת מטרה זו מחייבת הקמת תנועה חברתית שתכלול את כל הגורמים התומכים בשינוי הסדר החברתי. המאמר מצביע על דרכים שונות לגיבושה של תנועה זו. ראוי לציין, שהמחבר נותן משקל מיוחד לשינוי פניה של מערכת החינוך.

המאמר "קפיטליזם ומשבר סביבתי: האם הקידמה הטכנולוגית היא התשובה", שמחברו ג'ון בלאמי פוסטר, מתרכז בבחינת ההשפעות השליליות של הקפיטליזם והגלובליזציה על איכות הסביבה שאחד מביטוייה העיקריים הוא התחממות כדור הארץ כתוצאה מפליטת גזי החממה. המחבר מנתח כמה פתרונות קפיטליסטיים לבעיה זו וגורס, שאין בהם כדי להביא להיחלצות מן הדילמה הסביבתית שנגרמה עקב הסדר הכלכלי הקפיטליסטי. החלופה היחידה לדעתו היא שינוי ביחסי הייצור בחברה ככיוון של בניית חברה סוציאליסטית שאינה נשלטת בידי רדיפה אחר רווחים, אלא

מבקשת לעצב "סביבה סוציו-אקולוגית בת קיימא" שתיתן מענה הולם לצרכים של בני האדם.

את המאמר "קפיטליזם גלובליזציה ומרקסизם", כתב סמיר אמין, כלכלן מצרי המנהל את "פורום העולם השלישי" בדקר, סנגל. בשונה מן המאמרים הקודמים, מאמר זה משקף אופטימיות רבה באשר לאפשרות של שינוי חברתי בעולם. לדעתו, ההפגנות בסיאטל הן נקודת ציון המבטאת את תחילת שקיעתו של הדגם הניאו-ליברלי. יתר על כן, הסתירות הפנימיות של הקפיטליזם יקרבו את קצו ויביאו להתחדשות המרקסизם.

במאמר האחרון, "החלום ושברו: ישראל והגלובליזציה", מנתח עורך הספר, שהוא עיתונאי הכותב על נושאי כלכלה וחבר הנהגת ההסתדרות, את ההתפתחויות הכלכליות המדיניות והביטחוניות שאפיינו את ישראל בשני עשרות השנים האחרונות, מנקודת המבט הביקורתית המאפיינת את הספר כולו. לדידו, אירועים שונים כמו הסכם השלום, המדיניות כלפי הרשות הפלסטינית וצעדים כלכליים שונים כמו הפרטה מונחים על-פי האינטרסים הכלכליים של עשרים משפחות עתירות הון השולטות למעשה על הכלכלה הישראלית. מדיניות כלכלית וביטחונית זו מובילה לדעתו לדרך ללא מוצא.

בעידן שבו השיח הניאו-ליברלי ומושגים כמו כלכלת שוק, הפרטה, צמיחה כלכלית, תחרות, דמוקרטיה ליברלית, קיצוץ בהוצאה הציבורית והשתלבות בעבודה שולטים בכיפה ומעצבים במידה רבה את דעת הקהל, לספר זה, המדגיש מושגים אחרים כמו מרקסизם, סוציאליזם, מגזר ציבורי וקניין חברתי ומציין שגם בעת בלותם תהיה להם עדנה, יש חשיבות רבה. אמנם ניתן להטיל ספק באופטימיות, הזהירה אמנם, של חלק מן המחברים באשר לקצו של הקפיטליזם ולאפשרות תחייתו של המרקסизם, אך נראה שהדגשת נוקי הקפיטליזם והגלובליזציה מוסיפה ממדים נוספים להבנת העולם המורכב ורב הממדים שאנו חיים בו.

לקוראים המתעניינים במיוחד בנושאים הקשורים לעיצובה של מדיניות חברתית, תרומתו הישירה של הספר היא חלקית בלבד, מכיוון שהמאמרים הכלולים בו מתייחסים בצורה שולית בלבד להשפעת הגלובליזציה על סוגיות כגון אוניברסליות מול סלקטיביות בהקצאת שירותים חברתיים, מעבר מקצבאות לעבודה והפרטת השירותים החברתיים. מאמרי הספר מדגישים בעיקר את השפעת הגלובליזציה על העובדים ואיכות הסביבה; הם אינם בוחנים את השלכותיה על אוכלוסיות נוספות כגון מקבלי קצבאות וזקנים. יתר על כן, אחת השאלות שאינה מקבלת מענה היא השפעת הגלובליזציה על יכולתן של מדינות לעצב מדיניות רווחה עצמאית המשוחררת מהשפעות חיצוניות. סוגיה זו היא רלוונטית ביותר בהקשר של ישראל. יחד עם זאת, קוראים אלה יפיקו ללא ספק תועלת רבה מן ההיכרות המחודשת שהספר מאפשר

עם השיח המרקסיסטי. נראה, שחלק מהם יתמהו אולי על "תמימותם" של המחברים המאמינים בתחייתו של המרקסיזם. אצל אחרים יתעוררו מחדש ציפיות שדומה שנגוזו זה מכבר באשר לאפשרות בנייתה של חברה צודקת ושוויונית.

יוסף קטן

בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל,

אוניברסיטת תל-אביב

ברברה ארנרייך (2001). כלכלה בגרוש – איך (לא) להסתדר באמריקה (הקדמה למהדורה העברית: יהודה שנהב ויוסי דהאן. תרגום מאנגלית: אסף שור). תל-אביב: בבל. 224 עמודים.

האם עבודה פוטרת מעוני? ממצוקת דיור? האם עבודה מאפשרת זמן פנוי? יכולת ליהנות מזמן פנוי? יכולת לדאוג לבריאות תקינה ומזון בריא ומספק? או במילים אחרות, האם עבודה במשרה מלאה מסוגלת להבטיח לאנשים העובדים יכולת לענות על צורכיהם השונים? שאלות חשובות אלה מקבלות בספרה של ברברה ארנרייך תשובות מפתיעות, אולי.

זהו ספר מעניין, קריא ובהחלט סוחף את הקורא בעת הקריאה. הוא מעלה שאלות מהותיות וחשובות, בעיקר בעידן שבו מדינות הרווחה הליברליות, כמו ארצות-הברית וגם ישראל, עומדות בפני עידן של צנע וצמצומים, אשר במסגרתם תוכניות רווחה מקוצצות, מדינת הרווחה מותקפת, ועבודה נתפסת כדרך ודאית ליציאה מעוני וממצוקה.

ברברה ארנרייך, עיתונאית אמריקנית בעלת דוקטורט בביווגיה, החליטה, בעקבות הצעתו של עורך כתב העת "הארפר'ס", לחקור מקרוב את חייהם של עובדים בשכר נמוך בארצות-הברית. לשם כך "היא זנחה את חייה הרגילים", כדבריה, ויצאה למה שהיא מכנה בשם "הפרויקט". פרויקט זה, שנמשך בערך שנתיים, בין 1998 ל-2000, היה התנסות בפועל בעבודה בשכר נמוך במקומות שונים ברחבי ארצות-הברית. הכותבת הציבה לעצמה כבר בתחילת הפרויקט מספר חוקים: לא לחפש עבודות המסתמכות על כישורים שרכשה במהלך לימודיה ועבודתה כעיתונאית, לקחת את העבודה המשתלמת ביותר שיתנו לה, ולעשות את כל המאמצים על-מנת להחזיק בה ולהתגורר במקום הזול ביותר שניתן למצוא מבין אלה המבטיחים רמה מינימלית של ביטחון ופרטיות (היא אף שקלה באחת ההודמנויות להתגורר במעון לחסרי בית, המציע מיטה וארונית ננעלת לכל ישן...).

עם חוקים אלה באמתחתה יצאה ברברה ארנרייך למסע החקירה שלה, ויחד עם זה היתה ערה מאוד לכך שהיא מצוידת במשאבים שאין ברשותם של עובדים רבים אחרים המשתכרים שכר נמוך, כגון עור לבן ושליטה טובה באנגלית, רכב (היא

החליטה מראש לא לוותר עליו), בריאות טובה (בזכות חיים קודמים שלא בעוני), העדר צורך לדאוג לבני משפחה אחרים, בעיקר ילדים, וגיחות קצרות מדי פעם לחייה הקודמים.

את תחילתו של המסע התחילה הכותבת כמלצרית בפלורידה, הנאלצת לעבוד בשתי משרות ומוסיפה לעצמה עבודה כחדרנית. בשלב השני עברה הכותבת למדינת מיין ושם עבדה כמנקה במהלך השבוע וכמגישת אוכל ומנקה במוסד סיעודי בסופי שבוע. התחנה הבאה היתה מינסוטה, שם השתלבה הכותבת כמוכרת בחנות הכלבו "וול-מארט".

בפרקי הספר מתועדים חיייה בשלושת המקומות האלה שהפכו להיות תרגיל מורכב ביכולת להסתדר ולהסתגל. לא פעם חשתי שהכותבת היא ולויינית בקרקס החיים, הנאלצת להשקיע מאמצים רבים אך ורק כדי לחיות בכבוד. וביתר דיוק, פרקי המסע השונים מתעדים את מאמצייה של ברברה ארנרייך למצוא דיור והגן ומתאים, להתקבל לעבודה, לתמרן בין עבודות שונות, כמו גם את מכלול חוויותיה מן העבודות השונות שעבדה. תוך-כדי הסיפור, השזור בנתונים מתוך מחקרים שונים על תנאי העבודה, השכר והדיור בארצות-הברית, נחשף הקורא להיבטים שונים של החברה האמריקנית: צמצום מהותי של אפשרויות הדיור הזול, ההופכות את הדיור למרכיב גדול מאוד בסל ההוצאות, אנשים החיים דרך קבע בדיור שאינו מתקבל על הדעת – במכונית, בחדרים במוטל, בקרון מגורים, במעון לחסרי בית, לעתים בצפיפות לא-אנושית, חוסר היכולת למלא צרכים בסיסיים בעזרת משכורת בגובה שכר המינימום ולמטה ממנו, תנאי עבודה המאופיינים בניצול, כגון העסקה מעבר לשמונה שעות ללא תמורה, פגיעה בזכויות בסיסיות של העובד, כגון שינוי משמרות עבודה ללא התייעצות עם העובד וללא הודעה מוקדמת, העדר הפסקות לגיטימיות למנוחה (הידעתם שהפסקת שירותים אינה דבר טבעי ומובן מאליה?), או חיפוש בתיקי העובדים בכל רגע נתון. המחברת גם מפרטת בהרחבה את מגוון האסטרטגיות המתוחכמות שהמעסיקים נוקטים על-מנת "ללכוד" עובדים כדי שלא ייכנסו לדיון על גובה משכורתם, חיוק נאמנותם למקום העבודה, או כדבריה כדי "להעמיד אותם במקומם".

מלבד כל אלה הקורא נחשף גם למהותה של עבודה בשכר נמוך: עבודה שגרתית במסגרות בעלות אופי דיקטטורי, הפוגעת לא פעם בבריאותו הגופנית (וגם הנפשית) של העובד, הנאלץ לעבוד שעות ארוכות ללא מנוחה וללא ביטוח רפואי, אך בעיקר ואולי החשוב מכל, שאינה משחררת מעוני, מצוקה ודלות. גם עבודה בשתי משרות בשכר נמוך לא תמיד פוטרת מעוני ולעתים גם שתי עבודות, כולל עבודה נוספת בסופי שבוע, אינה מביאה לאיזון בין הכנסות להוצאות. כמוכן שבלי כלי הרכב שלה לא היתה הכותבת יכולה לעבוד בשתי משרות ולהיות צייתנית, דייקנית, נקייה ובעלת מזג טוב, כפי שנדרש ממנה (לתשומת לבם של המקטרגים על יכולתם של עניים

להחזיק בכלי רכב). אם היתה צריכה לטפל בנוסף לכך גם במספר עוללים, היא היתה מתקשה מאוד לעשות זאת.

הפרק המסיים של הספר, פרק הסיכום, מנסה לגבש מסקנות. המסקנות ברורות: עבודה איננה בהכרח כרטיס יציאה מעוני, או כרטיס כניסה לעולם שבו אפשר לדאוג לבריאות, או אפילו "לחגוג" לעתים. כדי לשרוד יש לעבוד שבעה ימים בשבוע ובשתי עבודות. למרות הגידול בביקוש לידיים עובדות, שכר העובדים בשכר נמוך נשאר יציב. מלאי הדיור הזול מוגבל ועל-פי רוב אינו ממוקם סמוך למקום שבו מוצעות העבודות בשכר נמוך. מדדי העוני המחושבים על-פי הוצאות המזון אינם רגישים לגידול המטאורי שהיה בעלויות הדיור, אשר תופחות כמעט ל-40 אחוזים מסך כל התקציב של משפחה ענייה. הכותבת מסכמת מסקנות אלה וטוענת ש"משהו פגום, פגום מאוד, אם אדם יחיד במצב בריאות טוב, שיש ברשותו גם מכונת כביסה, תיקן, יכול לממן את עצמו אך בקושי בעזרת עבודה. לא צריך תואר בכלכלה כדי להבין שהשכר נמוך מדי ושכר הדירה גבוה מדי." (עמ' 202). לפיכך, טוענת הכותבת, יש להגדיר את תנאי חייהם של מיליונים רבים של עובדים אמריקנים בשכר נמוך כ"מצב חירום". כדי לאפשר לאנשים אלה לחיות בכבוד, יש לפתור בעיות של תחבורה ולדאוג למסגרות יום מסובסדות, או בחינם, עבור ילדים. הממשלה צריכה להתערב ולסייע לעניים בתחום הדיור: להרחיב את ההוצאות הממשלתיות לדיור, לסבסד שכר דירה, ולפצות על משכורות בלתי מספקות באמצעות שירותים ציבוריים נוספים, כמו ביטוח בריאות.

בפרק הסיכום, כמו גם בפרקים השונים של מסעה, הכותבת מעלה את השאלה: מדוע העובדים בשכר נמוך אינם מפעילים לחץ על מעסיקהם ודורשים מהם שכר גבוה יותר? גם כאן היא מצביעה על התנהגות אנושית הנוגדת את חוקי הכלכלה היסודיים, שעליהם מתבססת הכלכלה המודרנית ועליה מבוססת, בין היתר, המדיניות הכלכלית והחברתית. המחברת מציעה מספר הסברים מעניינים ומאתגרים לשאלה זו.

זהו ספר מעניין, חשוב ורלוונטי הן לציבור הרחב והן לאנשים העוסקים במדיניות חברתית ובכללם אנשי מקצוע של מדינת הרווחה, כגון עובדים סוציאליים. חשיבותו בשאלות שהוא מעורר ובמיוחד באמיתות שהוא מערער. במציאות החברתית בישראל, שבה מונהגת מדיניות חברתית דומה לזו האמריקנית, הנשענת על דחיפתם של אנשים לשוק העבודה ללא בניית תשתית מותאמת של אפשרויות עבודה, הגנה על שכר מינימום, רשת מעונות-יום טובה ומסובסדת, ואשר במסגרתה קיימת פגיעה בסל הבריאות ובסבסוד לדיור (סבירסקי וקונור-אטיאס, 2003), חשיבותו של ספר זה אף מתחזקת. מציאות שבה ממשלת ישראל מחליטה להעתיק את "מודל ויסקונסין" (מרווחה לעבודה), למרות שפע המחקרים המצביעים על מוגבלויותיו וחסרונותיו

(דורון, 2000; קטן, 2000), מבהירה את חשיבותו של ספר זה ואת הרלוונטיות שלו לנעשה בישראל.

ההקדמה למהדורה העברית שכתבו יוסי דהאן ויהודה שנהב, מעניינת, מסכמת נקודות חשובות וקושרת את הספר למציאות הישראלית (העגומה).

מקורות

דורון, א' (2000). מסעד לעבודה: איום על רשת המגן במערכת הביטחון הסוציאלי בישראל. *ביטחון סוציאלי*, 57, 37-58.

סבירסקי, ש' וקונור-אטיאס, א' (2003). שנים שחורות. תל-אביב: מרכז אדווה.
קטן, י' (2000). מקבלת הבטחת הכנסה להשתלבות בעבודה: מעבר קל ובטוח או גשר צר מאוד. *ביטחון סוציאלי*, 58, 151-172.

עידית וייס

בית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש בוב שאפל,
אוניברסיטת תל-אביב

זיגמונט באומן (2002). *גלובליזציה: ההיבט האנושי* (תרגום: גרשון חזנוב). תל-אביב: קו אדום, הוצאת הקיבוץ המאוחד, אדום כהה. 176 עמודים.

נראה הדבר, שספרו זה של באומן עתיד להיות אחד הספרים החשובים של הפילוסופיה החברתית בתקופה הקרובה. ההקדמה שהקדים לספר אורי רם חשובה לא פחות ומעשרה את הקורא לא רק בתובנות ואינטגרציות מעניינות, אלא גם בחומר רקע על זיגמונט באומן ומקורות חשיבתו.

באומן חותר לצקת תכנים בעלי משמעות למושג "גלובליזציה", שבשל נפוצותו והשימוש התכופ בו הפך להיות מושג עמום ומקיף-כל, המשמש הסבר לכל תופעה חברתית. יתרה מזאת, לדעת באומן, הגלובליזציה היתה לאקסיומה ששוב אין מנסים להוכיחה ולמרות שאין מבינים את המושג החמקמק, מקבלים אותו כ"עובדה". דיונו של באומן בהשלכות הגלובליזציה על זמן ומרחב, והתנועה בהם, שופך אור על משמעויותיה. במיוחד חשובה התייחסותו של באומן לטשטוש שהוא יוצר בין זמן ומרחב, קרוב ורחוק, תיירים ונוודים.

הזמן והמרחב נדחסו בעידן הנוכחי והביאו לשינויים חברתיים עמוקים, לדעתו. למרחק אין כל חשיבות גיאוגרפית, והוא איננו נתון "אובייקטיבי", אלא תוצר חברתי. אורכו תלוי רק במהירות שבה ניתן לגמוא אותו, דהיינו – הוא תלוי ביכולת הכלכלית של המתייחס אליו. עבור העשירים המרחקים הרבה יותר קצרים מאשר עבור העניים. הכל קרוב ונגיש להם יותר מאשר לאחרים. מכאן, שכל העולם הופך להיות עבורם "קרוב", שמשמעו – המרחב שבו האדם יכול להרגיש ככתוך שלו, שמצוי בהישג

יד, שבו האדם יודע איך עליו להתנהג ולמה יוכל לצפות מאחרים. עבור העניים, שבשבילם המרחקים ארוכים יותר, המעגל הקרוב הוא תחום צר הרבה יותר וכל שאר העולם מוגדר כ"רחוק", היינו – כמקום זר, בלתי צפוי, מאיים ולוחץ, שיש בו מידה רבה של אי־ודאות וחוסר ביטחון עבור מי שנמצא בתוכו.

שני הגורמים המרכזיים שתרמו לדחיסת הזמן והמרחב הם אמצעי התחבורה ("ה'מסע'", בלשונו של באומן) מחד גיסא, ואמצעי תנועת המידע (ובעיקר האינטרנט), מאידך גיסא. המידיות שבהעברת מידע מבטלת את היתרון היחסי שהיה בעבר לקהילה הסגורה: גם הרחוק מבחינה פיזית הופך להיות קרוב ונגיש בצורה מידית. היות שגם באמצעי התחבורה וגם בתקשורת יש לעשירים יתרון ברור על־פני העניים, הרי ש"במקום להאחיד את המצב האנושי, ביטול מרחקי המרחב והזמן, בזכות הטכנולוגיה, נוטה להחריף את הקיטוב בו." (עמ' 52).

פילוג זה בולט במגוון רחב של תחומים שספרו של באומן עוסק בהם. בחרתי להתמקד באחד מהם: הבחנתו בין תיירים לנוודים, דהיינו – הבחנה בין בני אדם על־פי החופש שלהם לבחור את המקום הרצוי להם.

דרגת הניידות והמידה שהיא רצויה לפרט מבחינים, לדעת באומן, בין "עליונים" ל"תחתונים". (עמ' 125). עבור כולם, המקום שבו נולדו אינו לפי בחירתם. מרגע שנולד אדם יכול לשמוח על המראות והתגליות שחיי צופנים לו, או לרעוד מפחד מפני הצפוי לו. אחד ההבדלים ביניהם הוא ש"העליונים" יכולים להשאיר מאחור את "התחתונים", אך ההיפך אינו יכול להתרחש. הבדל אחר הוא בכך ש"העליונים" יכולים לבחור לעצמם יעדים לנוע אליהם על־פי ההטבות שיוכלו להפיק מהם ("תיירים"), ואילו על "התחתונים" נגזר להיזרק שוב ושוב מן המקום שבו היו מעדיפים להישאר ("נוודים"). גם כשהם אינם נעים ממקומם, לעתים הם מוצאים שהקרקע נשמטת מתחת לרגליהם ומשום כך הם נעים בלאו הכי: "לא ניתן להישאר במקום בחולות נודדים", אומר באומן (עמ' 116). עבור הראשונים העולם כולו הוא ביתם והם יכולים לנוע בו כרצונם, ואילו האחרים – העולם עובר על־פניהם והם מנוכרים וחסרי אונים למצות את האפשרויות שבו בשל העדר משאבים. יתרה מזאת, הצטמצמות המרחב מחסלת את זרימת הזמן, טוען באומן, ולכך יש השפעות קוטביות על שתי הקבוצות: האחת חיה בהווה מתמיד, והשנייה, הכבולה למקומה, כורעת תחת נטל הזמן: "לאלה, נותר רק להרוג את הזמן, בעוד הוא הורג אותם לאט לאט." (עמ' 127).

באומן מדמה את בני האדם כנמצאים על־גבי כלי שיט בעלי איכויות שונות, מנווטים בידי ספנים שכישוריהם מגוונים. חלקם – בספינות איתנות ובטוחות, נוחות ומרווחות – אינם חוששים מסערות; האחרים – בספינות רעועות שאין נמל שהן רצויות בו. "וכך, ככל שמתרחב חופש השיט, הולך וגדל הקיטוב בין גורלותיהם של המלחים השונים. הרפתקאת תענוגות ביאכטה מצוידת היטב עלולה להתגלות

כמלכודת מסוכנת לדוגמת מרופטת. בסופו של דבר, ההבדל בין השתיים הוא כמו זה שבין החיים והמוות." (עמ' 124).

המסקנה המתבקשת מניתוחו של באומן היא, שההבדל המהותי בין שתי הקבוצות – ה"עליונים" וה"תחתונים" – הופך להיות תהום המעמיקה יותר ויותר ככל שתהליכי הגלובליזציה מתרחבים. תהום זו תביא לנתק בתקשורת בין שתיהן, ולחוסר יכולת להבין זו את זו.

בחמשת הפרקים של הספר באומן עוסק במספר הבחנות חשובות שהוא אינו מנסה לחברן למקשה אחת והן מוצגות כהרהורים על נושא. חשיבתו הלא-ליניארית של באומן דוחה כל ניסיון לאפיין אותו בפשטות. הוא אינו שייך לזרם חשיבה מוגדר, אינו משתמש במתודות מוגדרות, ואפילו להגדירו כמודרניסט או כפוסט-מודרניסט איננו יכולים על סמך ספרו זה. ואולי בכך קסמם של הספר ושל מחברו: הספר פורס לפנינו משחק מרתק ברעיונות, שאותם מגלגל באומן ומפתח כאותו להטוטן המסוגל להעיף באוויר ולקלוט בעת ובעונה אחת מספר רב של כדורים. יחד עם זאת, באומן אינו מעמיק לפתח את רעיונותיו. הוא מסתפק בשרטוט רעיונותיו בקו דק ואווירי, מקוטע לעתים, והוא מותיר לנו להשלים את החסר.

זהו ספר חשוב מאוד לא רק לכל העוסקים בגלובליזציה ובהשלכותיה על החברה, אלא גם לכל המתעניינים בחברה האנושית בתחילת האלף השלישי ובכיווני התפתחותה האפשריים.

דליה מור

החוג למדעי ההתנהגות,

המסלול האקדמי, המכללה למינהל

והאוניברסיטה העברית בירושלים

David Macarov (2003). *What the market does to people: Privatization, globalization and poverty*, Atlanta: Clarity Press. 183 pages.

ספרו של דייוויד מקרוב, העוסק בהשלכות ההפרטה והגלובליזציה על העוני, הוא ללא כל ספק ספר מגויס. זהו סוג ספרים שרק אקדמאי המשוחרר ממגבלות כללי הכתיבה המדעית יכול לכתוב. מחד גיסא, הספר דן בתיאוריות ובמושגים הלקוחים בבירור מן השיח האקדמי העדכני והוא נשען על מקורות רבים ומגוונים להפליא. זאת ועוד, הוא מאורגן היטב וכתוב בשפה קולחת וממוקדת המאפיינת את מי שצבר שנות ניסיון רבות בכתיבה מדעית. מאידך גיסא, אין בספר כל יומרה לנקוט עמדה אובייקטיבית הבוחנת את הסוגיות המועלות מנקודות ראות שונות ובאמצעות תיאוריות מגוונות. בעניין זה, כבר בראשית הדברים אומר המחבר בגלוי לב מרענן: "בספר זה

לא ייבחנו טענות שבטווח הארוך יצליחו ההפרטה והגלובליזציה – כמו מספר גורמים נוספים התורמים עכשיו לאי־שוויון – להפוך את העולם למקום טוב יותר, צודק יותר ורחום יותר באמצעות יעילות ושוק חופשי. " (עמ' 12).

הטענה הבסיסית של מקרוב בספר היא פשוטה למדי, ואין צורך להתקדם התקדמות ממשית בטקסט על־מנת להבחין בה – הוא מבהיר אותה כבר בשורות הראשונות: הגלובליזציה וההפרטה הן תופעות אשר גורמות להחמרה במצוקתם של אנשים החיים בעוני. יתר על כן, במקרים רבים אין הדבר מקרי אלא הוא מכוון. ספרו של מקרוב נועד לספק את ההוכחות לטענה גורפת זו. מבחינה זאת, זהו ספר שקהל היעד שלו ברור ומובחן. הוא מיועד למי שמשוכנע, גם אם באופן אינטואיטיבי, שתהליכי הגלובליזציה וההפרטה ההולכים וגוברים הן תופעות מזיקות אך אין בידי הוכחות מספיקות לכך או טיעונים המנוסחים באופן ברור ומשכנע על־מנת לבסס את התחושה הבסיסית שלו. לעזרתו של קהל זה בא ספר זה, שנועד לצייד את המשוכנע בתחושת על־מנת לנהל את המאבק נגד השתלטותן של חברות רב־לאומיות וארגונים בינלאומיים על נתיבי הסחר והתקשורת בעולם ונגד השתלטותן של חברות הפועלות למען מטרות רווח על מערכות רווחה ותשתיות שהיו בעבר בידי גורמים ציבוריים. ניתן היה להצביע כמובן על השלכות שליליות רבות של תהליכי גלובליזציה והפרטה (ויש מי שיטען שניתן להצביע גם על השלכות חיוביות אחדות), אולם מקרוב בוחר באוכלוסיית יעד אחת מרכזית והיא העניים. מכאן, שהספר כולו נסב סביב שאלות הקשורות בעוני בהקשר של הפרטה וגלובליזציה.

מבנה הספר משקף את יעדיו. שלושת פרקיו הראשונים בוחנים את תופעת העוני באופנים שונים. תחילה, המחבר ניגש לשאלות יסוד הקשורות בזיהוי תופעת העוני. כך, למשל, הוא שואל: מהו עוני וכיצד מודדים אותו? מי הם העניים ומה הן הקבוצות העיקריות של אנשים החיים בעוני? בפרק הבא הדיון עובר להשלכות העוני. עוני, אומר מקרוב, הורס את הפרטים, יוצר משפחות שאינן מתפקדות וגורם תופעות חברתיות שליליות בעלות ממדים ענקיים. במהלך הפרק הוא בוחן את השלכות העוני בתחומים מגוונים, כגון תזונה, בריאות ובריאות הנפש, שיכון ופשיעה.

הפרק השלישי בחלק זה של הספר מבקש לעמוד על ההסברים השונים לעוני. עוני מוצג לעתים כתופעה הנובעת מפתולוגיה אישית. דהיינו, נטען שהיא תופעה אשר האחריות לגביה מוטלת על הפרט. גישה אחרת רואה בעוני תוצאה של חוסר מזל או תאונה המדרדרים יחידים למחסור ולמצוקה. במקביל קיימים הסברים מבניים לעוני, המתמקדים באופן שבו החברה פועלת. מכאן, שהאשם בעוני אינו הפרט, אלא המבנה החברתי הסובב אותו. יש מי שמאשימים את הדעות הרווחות בחברה בכך, יש הרואים בדתות המאורגנות את האחראיות העיקריות למצב זה, ויש מי שקושרים את הדבר בהפליה על רקע גזע או מגדר. מקרוב מאמץ את ההסבר המבני, אולם הוא רואה בכל

הגורמים המבניים שצוינו עד כה גורמים משניים הפועלים ליצירת עוני לצד הגורם בהא הידיעה לעוני ולמצוקה חברתית, וכוונתו לשיטה הקפיטליסטית עצמה: "אם ניתן לומר שהקפיטליזם, כשיטה כלכלית, אין שני לו ביכולת ליצור עושר רב, יש לומר גם שהקפיטליזם זקוק לעוני כדי לעשות זאת ובאופן פרדוקסלי, כתוצאה מכך, הוא יוצר עוני חדש ומעמיק את העוני הקיים." (עמ' 65).

מסקנה זו מובילה את הקורא לחלק הבא והמרכזי של הספר – זה המתמקד בהשלכות ההפרטה והגלובליזציה על העניים. מקרוב מציג את תהליך ההפרטה כביטוי נוסף להשתלטות השוק החופשי על נתחים של הפעילות החברתית, שהיו בעבר בידי הכלל, אם בדמות המדינה ואם בדמות המגזר השלישי, ועתה הם מועברים לידי גורמים מסחריים המפעילים אותם למטרות רווח. הפרק העוסק בהפרטה הוא כאמור אחד המרכזיים בספר, והמחבר מקשר אותו ישירות לפרקים הקודמים הדנים בנושא העוני. בסקירה ממוקדת של השיעונים שתומכי ההפרטה מעלים בדבר יתרונותיה המחבר מצביע על כך, שמרשימה זו תמיד נעדרת ההתמודדות עם העוני. דבר זה אינו מקרי לדבריו. למרות הטענות שהפרטה תביא לשיפור השירות ואיכות המוצרים ובד-בבד תזויל את עלותם, נטען שבסופו של דבר הפרטה, אם בתחום התעשייתי או בתחום השירותים ואם בתחום של מערכות הרווחה, אינה מטיבה עם העניים. ההיפך הוא נכון. בחינה של תוצאות ההפרטה וניסיון לאמוד את ההשלכות של תהליך זה עבור השכבות הנמצאות בתחתית הסולם החברתי מלמדים, לדעתו, שכמעט בכל המקרים התוצאה של הפרטה היא ניצול העניים, הספקת שירותים באיכות ירודה ותוצאות לוואי שלילות בדמות חיווק דימויים שליליים.

הגלובליזציה, שהיא נושא הפרק החמישי של ספר זה, מוצגת כתהליך המשולב היטב עם תהליך ההפרטה. יש ביניהם קשר סימביוטי כאשר משותפת להם המטרה הסופית – הגדלת הרווחים ללא קשר להשלכות שיהיו לכך. במובן זה הגלובליזציה מעתיקה את תהליך ההפרטה למרחבים עולמיים. המחבר בוחן באורח ביקורתי במיוחד את תוצאות תהליך הגלובליזציה. בהעדר גופים בינלאומיים בעלי סמכות אכיפה, הוא מציין, אין כל אפשרות לפקח באופן ממשי על תפקודן של חברות מסחריות רב-לאומיות והדבר מאפשר להן להשתחרר מכללי ההתנהגות המקובלים במשקים לאומיים במדינות מפותחות. בהעדר פיקוח ועקב האפשרות להעביר בקלות הון ממקום למקום, הגלובליזציה מובילה לירידה ברמות השכר ומעודדת שחיתות. למרות שהיא מוצגת כתורמת לצמיחה כלכלית גם במדינות עניות, בסופו של דבר תהליך זה מוביל להתרחבות הפערים הכלכליים בין מדינות ובתוכן ורווחיו מנותבים למיעוט קטן בכל חברה, דבר שרק מגדיל את אי-השוויון בחברות הללו.

שני הפרקים האחרונים של ספרו של מקרוב עוסקים בסוגיה המעסיקה את העוסקים במדיניות חברתית זה שנים רבות – כיצד ניתן להתמודד עם עוני? המחבר מונה

שורה ארוכה של דרכי התמודדות עם בעיה חברתית זו. הדרכים כוללות פתרונות מקובלים כגון צמיחה כלכלית, תעסוקה, השכלה, הכשרה, מערכות רווחה, עידוד יזמות וסיוע בינלאומי. אולם באותה נשימה הוא מסביר מדוע כל אחת מן הדרכים הללו אינה מסוגלת לספק פתרון של ממש לבעיית המצוקה הכלכלית של חלק גדול מן האוכלוסייה האנושית. אמנם, הוא מציין באירוניה, ניתן גם ניתן להתמודד עם עוני בדרך של הרחבת המשאבים הכלכליים של העניים, או במילים אחרות – באמצעות מתן כסף לעניים. אך פתרון זה עומד בסתירה להנחות היסוד של המשק הקפיטליסטי, אותו משק אשר נשען על תהליכי ההפרטה והגלובליזציה שתוארו בפרקים הקודמים, ומשום כך אין כל סיכוי שהיא תאומץ. מבחינה זאת, אין בספרו של מקרוב סוף טוב. המחבר אינו רואה סיכוי רב לכך שבעיית העוני תצטמצם בעולם שבו תומכי הגלובליזציה וההפרטה שולטים בכיפה. אך אין כל סיבה שהערכה מפוכחת אך מעציבה זו תרפה את ידיהם של מי שמבקשים לקדם מטרות של צדק חברתי. הרי כל מטרתו של הספר היא לספק תחמושת למי שנמנים עם מחנה זה.

ג'וני גל

בית־הספר לעבודה סוציאלית ורווחה חברתית ע"ש פאול ברוואלד,
האוניברסיטה העברית בירושלים

Ruth B. Kaplan & Gerald Kaplan (2001). *Helping the helpers not to harm: Iatrogenic damage and community mental health*. New York: Brunner-Routledge. 243 pages.

גם אילו היתה חשיבותו של ספר זה פחותה ממה שהיא, ראוי היה להציב אותו על המפה בזכות מחבריו ובשל התפקיד הנכבד שהם מילאו ועדיין ממלאים בתחום בריאות הנפש של ילדים והוריהם. באופן מיוחד חשוב להדגיש את תרומתו הרבה של פרופ' ג'רלד קפלן, אשר פרץ את גבולות "חדר הטיפול" ופתח אופקים חדשים בפני הפרקטיקה של בריאות הנפש. בשנות ה-60 של המאה הקודמת חילץ פרופ' קפלן את ההבנה וההתערבות בתחום בריאות הנפש מן המסגרות הרפואיות ופיתח אסכולה המאפשרת להעמיד את הידע של הפסיכיאטריה ואת התובנה וההבנה של הגישה הפסיכודינמית לרשות כל המקצועות שעוסקים ברווחתו של האדם בקהילה. את היסודות לגישה זו הניח פרופ' קפלן בשנות ה-50 הראשונות בעבודתו ב"עליית הנוער", כשהכיר בצורך לחפש פתרונות אשר יאפשרו את יישום העקרונות של ההבנה הפסיכודינמית במצבים המאופיינים בפער בין משאבים מצומצמים ובין צרכים מרובים. לימים הוא פיתח גישה זו במעבדה שהוקמה עבורו בבית־הספר לרפואה ציבורית באוניברסיטת הרווארד ומאוחר יותר, כאשר עמד בראש המחלקה הפסיכיאטרית שם. התחלה זו בישרה על פריצתה של הגישה של בריאות נפש קהילתית לתודעה

המקצועית ועל דפוס הקריירה העתידית של פרופ' קפלן, שארג את קשריו עם הארץ בעבודתו במיטב המסגרות הפסיכיאטריות בחוף-לארץ.

הוא הגיע לארץ בעת מלחמת השחרור כדי לטפל בנפגעי הלם קרב. אחרי המלחמה ייסד את המחלקות הפסיכיאטריות הראשונות בארץ, בחיפה (מחלקה שנסגרה בהוראת משרד הבריאות זמן קצר לאחר מכן) ובבית-החולים הדסה בירושלים, וגם את המרכז לטיפול בילד המסונף לבית-החולים הדסה, או בשמו המקורי "מרכז לסקר". במרכז זה הוכשרו ראשוני המטפלים בבריאות הנפשית של ילדים, מטפלים שהפכו להיות אחר כך חלוצי ההוראה בתחום. אחדים מאותם אנשים וזכרים את פרופ' קפלן כמנהל מעולה ויוצא-דופן שהשכיל ליצור צוות מגובש ונלהב. ב-1952 הוא החליט להיענות להזמנה ולשהות באוניברסיטת הרווארד בשנת שבתון ונשאר שם, מאחר שנחסמה דרכו לחזור להדסה ולפתח את המעבדה לבריאות נפש בקהילה בבית-הספר לרפואה ציבורית. מאוחר יותר עבר לעבוד ולנהל את המחלקה הפסיכיאטרית באוניברסיטה זו. משנת 1969 עבד פרופ' קפלן מדי שנה כמחצית השנה בישראל. עם פרישתו מאוניברסיטת הרווארד בשנת 1977 הוא בא והתיישב בירושלים וניהל את המחלקה לפסיכיאטריה של הילד בבית-החולים הדסה. כאשר פרש גם מהדסה בשנת 1984 ויכול היה לנוח על זרי הדפנה כשמאחוריו קריירה עתירת מעש ותהילה, הוא הפשיל את שרווליו ופתח בירושלים את ה"מרכז הירושלמי למשפחה" אשר מציע את שירותיו בעיקר במצבים שהורים וילדיהם נזקקים להתערבות בית-המשפט, כמו במצבי גירושין, או במצבים שבהם המדינה מתערבת ביחסים בין ילדים להוריהם אם בדרך של הפעלת פיקוח ואם בדרך של הכרות הילדים כבני אימוץ.

בתו רות, שעלתה ארצה בשנת 1972, שימשה עוזר כנגדו במרכז. ד"ר רות קפלן-מוסקוביץ היא היסטוריונית על-פי השכלתה. היא הצטרפה לעבודת אביה לאחר שעברה את ההכשרה שאותה עיצב ואשר מקנה כשירות לייצוץ בעבודה בקהילה בתחום בריאות הנפש.

את ניסיונם במפגשים עם המערכת הטיפולית ועם המערכת המשפטית שנוצר תוך-כדי עבודתם ב"מרכז הירושלמי למשפחה" רות וג'רלד קפלן מסכמים בספרם. זהו סיכום קשה, הן בשל התמונה המצטיירת מדרך פעולתם של השירותים ובתי-המשפט והן בשל המסקנות שקפלן מגיע אליהן לגבי המורשת שהוא ניסה להנחיל. זהו גם סיכום אמיץ מאוד כפי שניתן לצפות מאדם במעמדו של קפלן. ללא טיוח המחברים מצביעים על נזקים שנגרמים לילדים עקב הפעילות המקצועית של המערכת שנועדה להגן עליהם. ביושר רב הם מציגים שגיאות שעשו הם עצמם בעת עבודתם במרכז הירושלמי, ומספרים בגילוי לב על התגובות הפוגעות שהופנו כלפיהם מצד הקהילייה המקצועית, אשר מתקשה להתמודד עם גישות שונות מן הגישה השלטת, וללא רחמים הם מעריכים שמפעל חייו של פרופ' קפלן לא צלח את מה שהם מגדירים כמעבר

ממסגרות "סטריליות", כמו זו של בית-הספר לרפואה ציבורית באוניברסיטת הרווארד, אשר בוחרות בקפידה הן את אנשי המקצוע שהן מעסיקות והן את האוכלוסייה שאותה הן משרתות, אל המרחב הפרוץ של קהילייה שהכשרתה אינה אחידה ואינה בהכרח הכשרה עלית, אך היא עומדת בקו החזית הראשון של השירות לאוכלוסייה נצרכת.

העדר הטיוח המאפיין ספר זה הוא דוגמה לפתיחות שאותה רואים המחברים כתנאי לעבודה המכוונת לעזור להורים ולילדים במצבי מצוקה קשים. הדרך שבה נכתב הספר מייצגת נאמנה את המופת שאותו הציב קפלן בהקימו את ה"מרכז הירושלמי למשפחה". הוא אינו מסתפק בדרשה נאה אלא עוסק גם בקיומה.

ברוח הפתיחות המאפיינת את הספר ובשם הגילוי הנאות אומר, שהתצפיות שאספתי בניסיוני במפגש בין המערכת הטיפולית למערכת המשפטית זהות לאלה המוצגות בספר. גם אני נמנית עם אותם אנשי מקצוע ששירותי הרווחה "אינם מסכימים עם עמדותיה". אף-על-פי כן, הבחירה שלי לדון בספר זה אינה נובעת מרגשי האחוה המתפתחים בקרב מי שמודרים מן הזרם המרכזי, אלא בשל התרומה שיש בפריסת הסוגיות המגוונות הכרוכות בעבודת המערכת המכוונת להגן על ילדים ובחשיפתם של הכשלים שלה. מאידך גיסא אני חולקת על ההסבר שהמחברים נותנים לכשלים בעבודת המערכת ואינני שלמה עם הפתרון שהם מציעים. הניתוח הבהיר ומאיר העיניים המלווה את תיאור ניסיונם של המחברים מאפשר להשתמש בטקסט שלהם כבסיס להצעה שונה מזו שהם מציעים.

הספר פותח בפריסת היסודות של הפסיכיאטריה הקהילתית. תחילתה, כאמור לעיל, בניסיון לגשר על הפער בין משאבים מצומצמים ובין הצרכים של קהילה רחבה. לשם כך הציע קפלן מיפוי של קבוצות יעד על בסיס צרכים מובחנים כמו: אוכלוסייה חשופה לגורמי סיכון שזקוקה להתערבות בדרך של מניעה ראשונית, אוכלוסייה הנתונה בתנאי מצוקה וזקוקה לתמיכה פסיכוסוציאלית, ויחידים או קבוצות הנתונים במשבר ואשר יש להציע להם התערבות ממוקדת וקצרת טווח. הבחנות אלה הפכו להיות נכסי צאן הברזל של הספרות המקצועית העוסקת בבריאות הנפש בקהילה.

ה"מרכז הירושלמי למשפחה" הוא דוגמה לארגון שפעילותו מכוונת להפחית את רמת הסיכון הגלומה בקשיים של הורים לגדל את ילדיהם ולהציע התערבות ממוקדת במשברים הנוצרים לעתים בעקבות גירושין בין ההורים. עובדי המרכז נתנו סיוע לילדים ולהורים במפגשים עם המערכת המשפטית ועם המערכת הטיפולית כאשר אלה הביאו לעתים להתרפת מצב המצוקה הן של הילדים והן של ההורים. כמו-כן חיברו עובדי המרכז חוות דעת בעניינם של ילדים והוריהם והעמידו את כישוריהם בייעוץ לרשות המערכת הטיפולית והמערכת המשפטית. ואמנם, בית-הדין הרבני מינה את פרופ' קפלן ליועץ בשל האמון שהצליח לעורר כלפיו.

המחברים מספרים שכוונתם היתה להציג מחקר שהתבסס על הניסיון שנצבר

ב"מרכז הירושלמי למשפחה", אך התברר להם שיש בידם מחקר המתעד את הנזקים הנגרמים לילדים ולהורים עקב אכיפת התערבותן של המערכות הטיפולית והמשפטית. בכנות השזורה בכל פרקי הספר הם שבים ומוזהרים שאין לראות במקרים שהם מתארים מדגם מייצג של הפעילות המקצועית של שירותי הרווחה, לא משום שהם יודעים שאלה אינם מקרים מייצגים, אלא משום שאינם יודעים זאת. אף-על-פי כן, העובדה שהתמונה החמורה מייצגת ניסיון שנצבר באופן מקרי מצדיקה התייחסות רצינית לממצאיהם. יתירה מזו, כפי שהמחברים מציינים, אותה פעילות מקצועית המתוארת בספר זכתה להערכה חיובית של שירותי הרווחה ובשל כך היא מייצגת נורמות מקובלות.

הנזק שנגרם לילדים כתוצאה מפעילות שגויה מתבטא בניכור בין הורים לילדים שנגרם בשל התערבות בוטה וחודרנית, בעיקר של שירותי הרווחה, אך גם של בית-המשפט, במרקם היחסים בין ילדים להוריהם. כך מתוארים מקרים של אכיפת פרידה בין הילדים להוריהם, אשר הילדים חווים אותה כנטישה. מסופר על החלטות בעניין משמורתם של ילדים המתעלמות מקולו של הילד ואשר גורמות פגיעה מתמשכת בהתפתחותם עד כדי הידרדרות לדיכאון או לעזובה ולחיי רחוב. לדעת המחברים נזקים אלה נגרמים בשל פעילות מקצועית המאופיינת בדמוניזציה של הורים, במקום ניסיון להבין את מצבם, בשימוש שטחי ונלוז בגישה הפסיכודינמית, בפעילות על-פי "סדר-יום חבוי" המייצג אקסיומה שהעובדים המקצועיים רואים את עצמם מחויבים אליה יותר מאשר אל הילד שהוא נשוא התערבותם, בהעדר עמדה מקצועית אובייקטיבית, בהסקת מסקנות בטרם עת, בהעדר תיעוד מספק ועוד. כל זאת תחת מעטה סודיות ובחסות מעמד מועדף המוקנה לעובדי שירותי הרווחה בבתי-המשפט.

תמונה כזו מצטיירת בכתבות המתפרסמות לעתים בעיתונות היומית ומביאות את סיפוריהם של הורים שילדיהם נלקחו מהם בניגוד לרצונם. סיפורים אלה אינם זוכים בדרך-כלל למידה רבה של אמון. העובדה שהילדים נלקחו מן ההורים נגד רצונם מערערת את מהימנות עדותם של האחרונים. ספרם של רות וג'רלד קפלן תובע להתייחס בכובד ראש לסיפורים אלה. שלא כמו אותם הורים, המרכז למשפחה אינו חשוד בהפקת רווחים מן הטענות כלפי השירותים. להפך, הספר מתאר את הקושי שבו נתקלו אנשי המרכז, שלא לומר הבו והכעס שהיו מנת חלקם בשל ניסיונותיהם להציג גישה אחרת, דעה אחרת או אבחנה אחרת מאלה של העובדים בשירותי הרווחה.

ההבחנה שמציעה הגישה של הפסיכיאטריה הקהילתית אינה באה לידי ביטוי בעבודת המערכת הטיפולית. בכל המקרים מתוארת התערבות ישירה וחודרנית שנאכפת על הורים ועל הילדים. מצבי סיכון, אשר מחייבים יצירת מערכת מונעת ותומכת, הופכים להיות מצבי סכנה בעקבות התערבות בוטה (מאסס, 1992) ומצבי משבר אינם זוכים להתערבות ממוקדת וקצרת מועד ובשל כך מקבלים משמעות של מצוקה מתמשכת.

גישת הפסיכיאטריה הקהילתית מציעה ליצור קהילייה מקצועית המצוידת בהבנה ובכישורים מתאימים אשר תשמש מערכת תמיכה לקהילה כולה. לשם כך נוסחו שיטות ייעוץ והדרכה המבחינות בין הדרכה המכוונת להבהרת העניין שבו עוסק איש המקצוע, בין ייעוץ הממוקד בדפוס עבודה ובין ייעוץ המכוון לסלק אבני נגף, כמו למשל הפרעה הנגרמת בשל נושא המעסיק את איש המקצוע אך אינו מהותי לעבודה. על הצעה זו חוזרים המחברים גם בספרם ומגישים אותה הן למערכת הטיפולית והן למערכת המשפטית העוסקות ביחסים בין הורים לילדים, בעיקר עבור מצבים שבהם ההתערבות המקצועית אינה נעשית על-פי רצונם של ההורים והילדים ונאכפת לפחות על חלק מבני המשפחה.

כל הצעה המכוונת לשפר ולהעשיר את העבודה המקצועית יכולה רק להתקבל בברכה, אף-על-פי כן אינני רואה בהצעה זו את חזות הפתרון הדרוש למצב שהמחברים מתארים.

בספרו "שיטור המשפחות" מתאר דונצלוט (1979) את המפגש בין המקצועות הטיפוליים ובין המערכת המשפטית כצומת בין "נורמליזציה" ל"מורליזציה". הנורמליזציה מעבירה ידע והנחות על תהליכים נורמליים ומוזהה את אלה עם מוסכמות חברתיות. המורליזציה משרתת דימוי מוסרי רווח, כמו למשל "טובת הילד", אשר על-פיו לא טובתו של הילד שמדובר בו היא המנחה את ההערכה והפעילות, אלא הנחות כלליות ומופשטות שהחברה מחזיקה בהן.

התיאור שניתן בספרם של המחברים משקף צומת המודרכת על-פי המורליזציה. הדימוי המוסרי הרווח מציב הנגדה בין "טובת הילד" ובין "זכויות ההורים" (שיפמן, 1989). בשל האפשרות להפקיע או להגביל את זכויות ההורים בדרך משפטית נוצר מצב שזכויות ההורים הן יחסיות וכפופות לשיקול של טובת הילד שהוא כביכול מוחלט, ואינו מותנה בקשר בין הילד להוריו. משום כך, משעולה שאלה לגבי יכולתם של הורים לשרת את טובתו של ילד בחיק המשפחה, נשקלת "טובתו של הילד" לא במסגרת יחסיו עם הוריו, אלא תוך עימות עם "זכויותיהם". מורליזציה אינה מחייבת לבחון את ההשלכות של הפעילות הנעשית בשמה על הילדים וההורים, נושאי דברה מחויבים למימוש הדימוי המוסרי שעומד לנגד עיניהם. לפיכך לא ההגנה על הילד שעניינו מובא בפניהם מנחה את פעילותם של שירותי הרווחה, אלא ההגנה על הדימוי המוסרי שאימצה המערכת ושאותו מייצגת, לכאורה, המערכת השיפוטית. הנזק המתואר בספר של קפלן וקפלן אמנם מצביע על היצמדות למה שנראה בעיני השירותים כפתרון המייצג דימוי מוסרי הולם, ללא התייחסות לסבל ולפגיעה שהשימוש בפתרון זה גורם לילדים כפי שמעידים המחברים שהקשיבו לקולם של הילדים ולמדו את מצבם.

למרות הליקויים האתיים שהמחברים מונים בעבודת שירותי הרווחה, הם תולים

את האשמה לליקויים שהם מתארים בהשטחה של המורכבות התיאורטית הפושה בקרב בעלי מקצוע. את הדרך שבה מיושמת התיאוריה הפסיכודינמית הם מדמים למשחק ב"טלפון שבור", כאשר המסר המגיע לחוליה האחרונה בשרשרת מועבר מפה לאוזן ומקבל משמעות מעוותת, אם לא מסולפת ממש. לפיכך הם מציעים למעשה להפוך את המטבע על צדו השני, כלומר, להעניק הגמוניה לגישה הטיפולית כמדריכה את המערכת המשפטית. מפגש כזה תיאר כבר דונצלוט (1979) שכינה אותו בשם "קולוניזציה של המערכת המשפטית בידי המסבך הפסיכי". כלומר, מתן כסות מדעית למוסכמות חברתיות בשם מה שמוצג כנורמלי, אך לאמיתו של דבר הוא נורמטיבי. אין לחשוד בפרופ' קפלן ובד"ר קפלן שהם מכוונים לכך. ספר זה מעיד כמאה עדים על כך שהם מקפידים הקפדה גמורה על ההבחנה בין הנורמלי לנורמטיבי, אך הם מתעלמים מהעדרה של תפיסה מוסרית ההולמת את סוגיית ההגנה על הילד אשר תחלץ את המפגש בין המערכת הטיפולית ובין המערכת השיפוטית מן הצומת המסוכן שהן נקלעות אליו תדיר.

הגישה הפסיכיאטרית, אשר מציבה את האדם על הציר של נורמליות-פתולוגיה, נעדרת ממד מוסרי, משום שאדם אינו יכול להיות מוחזק אחראי לפעילויות שהן ביטוי לתהליכים פתולוגיים. מאידך גיסא, המערכת המשפטית משמשת בדרך-כלל סמכות אשר קובעת את אשמתו או חפותו של אדם בשל כישלונו לשאת באחריות המוטלת עליו. סוגיית ההגנה על הילד, אשר המקרים המתוארים בספר רובם ככולם עוסקים בה, יוצאת מכלל זה. לגביה המערכת המשפטית מצהירה, שהיא אינה באה לדון באשמתו של ההורה ועניינה בטובת הילד בלבד. הצהרה זו אינה מלווה בהגדרה מוסרית חליפית שתהלוך את מושג אחריותו של ההורה שנדונה בסוגיית ההגנה על הילד, ותמיר את הזיהוי של אחריות עם האשמה. יוצא אפוא, ששתי המערכות, הטיפולית והמשפטית, שהתערבותן ביחסים בין הילד להוריו מונעת על-פי שיקולים מוסריים, נמנעות מהגדרה מוסרית בסוגיה של הגנת הילד (Mass & Nijnatten, in press).

עמדה מוסרית הולמת מציע לוינס (1982). אחריות היא, פשוטו כמשמעו, התייחסות אל האחר אשר נוכח כבר במילה אחריות עצמה. לא המחויבות כלפי אמת-מידה אחידה וכללית, שנקבעת ללא תלות ביחסים המיוחדים הנרקמים בין אדם לוולתו, קובעת את מידת אחריותו של האדם, כפי שמגדיר זאת השיפוט המוסרי, אלא ה"אחר" המפנה אל האדם את מבטו ופגיעותו נגלית מתוך עיניו. חשיפת פגיעותו של האחר מטילה על האדם את האחריות שלא לפגוע בו. גישה זו מעמידה את המוסר במרחב הבין-אישי ובשל כך היא הולמת את הסוגיה המשפטית של ההגנה על הילד, שאינה מבקשת להאשים את ההורה, אלא להיענות לפגיעותו של הילד. גישה זו עולה בקנה אחד עם ההבנה של התפתחות התינוק והילד, אשר תופסת אחיזה בשלושת העשורים האחרונים. במקום התפיסה שראתה בתינוק יצור חסר אוניס התלוי לחלוטין בהגנתו של

ההורה ובטיפוחו, הציג בולבי (1969) תפיסה שונה, שעל-פיה התינוק נולד עם יכולת לגייס את הגנת המבוגר באמצעות הבכי, החיוך ובעיקר באמצעות המבט. קשר העין משמש התנסות מעצבת ביחסים שבין התינוק להורה ומייצג את המרחב הבין-אישי שבו מתרחשת הוויית היחסים ביניהם.

המשגת ההורות כהוויה בין-אישית המודרכת על-פי תפיסת האחריות של ההורה כלפי הילד, ולא כלפי החברה, הולמת את המטרה של המערכת הטיפולית אשר מתערבת בשאלת יכולתו של ההורה להגן ולגדל את הילד. בד-בבד מממשת תפיסת האחריות כהתייחסות לאחר את העמדה המוצהרת של בית-המשפט שעניינו אינו האשמת ההורה, אלא מציאת פתרון למצוקתו של הילד.

הצבת האחריות במשמעותה הבין-אישית הן במרכז הבנת פעילותו של ההורה בידי המערכת הטיפולית והן במרכז ההערכה המוסרית של המערכת המשפטית משנה את העמדות של שתי המערכות, שהופכות להיות כתובת ל"מבט עיניו של הילד". על המערכת הטיפולית להקשיב לקולו של הילד כשהיא מעריכה את יכולתו של ההורה לגדל אותו, ולא להסתפק בהערכת מידת הנורמליות של מבנה אישיותו, או מידת הנורמטיביות שבפעילות ההורה. הגדרת האחריות כהיענות לפגיעותו של הילד משנה גם את עמדת המערכת המשפטית. במקום סמכות הקובעת את מידת אשמתו או חפותו של ההורה מוגדרת אחריותו של בית-המשפט על-פי התייחסותו לפגיעותו של הילד והצורך להימנע מלהמיט עליו סבל ואובדן מיותרים (אופיר, 2000). תפנית כזו כבר מורגשת לעתים בבתי-המשפט לענייני משפחה שהחלו לפעול בארץ לפני שבע שנים.

את תיאורי המקרים המוצגים בספר ניתן לקרוא מן העמדה שמבנה את ההורות כהוויה המודרכת על-פי אחריות במובנה הבין-אישי (Mass, 1999), הגם שעמדה זו אינה מנוסחת במפורש.

אף-על-פי כן, האפשרות שהצעתי לקריאה שונה של הטקסט שהמחברים מגישים מעידה על שקיפות התייעוד ועל רוחב היריעה של ההסבר המוצעים בספרם. אין כל ספק, שספר זה צריך לשמש ספר לימוד לעובדים בתחום שבו יחסים של ילדים עם הוריהם חשובים להתערבות המערכת המשפטית, ובסיס להתדיינות בדבר ההמשגה ההולמת את המפגש בין המערכת הטיפולית למערכת השיפוטית. נותר לקוות, שעד שיתורגם הספר לעברית לא תוסיף השפה האנגלית שבה הוא כתוב על הרתיעה הנטועה בנו מפני ביקורת.

מקורות

אופיר, ע' (2000). לשון לרע. תל-אביב, עם עובד.
 לוינס, ע' (1982). אתיקה והאינסופי. ירושלים, הוצאת מאגנס, האוניברסיטה העברית בירושלים.

- מאסס, מ' (1992). סיכון סכנה ופגיעות ביחסי הורים ותינוקות – שיטה להערכה ולהתערבות. חברה ורווחה, י"ב (4), 391-405.
- שיפמן, פ' (1989). דיני המשפחה בישראל, כרך ב'. ירושלים: המכון למחקרי חקיקה ולמשפט השוואתי ע"ש הארי סאקר, הפקולטה למשפטים, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- Bowlby, J. (1969). *Attachment and loss*, Vol. 1. *Attachment*. New York: Basic Books.
- Donzelot, J. (1979). *The policing of families*. New York: Pantheon.
- Mass, M. & Nijnatten, C. van (in press). Child protection and the conception of parental responsibility. *American Journal of Orthopsychiatry*.
- Mass, M. (1999). Legal parenthood and the continued parent-child relationship – the moral and experiential aspects of parenting. *Adoption Quarterly*, 2, 39-69.
- מילי מאסס*

* ד"ר מילי מאסס היא עובדת סוציאלית שתחום עיסוקה הוא רווחת הילד מן ההיבטים הקליני, התאורטי והמשפטי. היא ממשיכה לעסוק בנושאים אלה גם לאחר שפרשה לגמלאות מבית-הספר לעבודה סוציאלית ע"ש פאול ברוואלד באוניברסיטה העברית בירושלים. מחברת הסקירה מבקשת להודות לחברותיה מירה ברקאי ודינה ורדי על הערותיהן.